

Nərmin Əliyeva⁷
MƏKAN KONSEPT KİMİ

Fəlsəfə və təbiətşünaslığın fundamental anlayışı olan məkan özünü eyniadlı fəlsəfə kateqoriyasında tapmışdır. Məkan haqqında təlim daim filosofların diqqət mərkəzində olsa da uzun müddət fəlsəfi kateqoriya kimi ifadə olunmamış məkanın növləri, quruluşu və xüsusiyyətlər haqqında təbii-elmi təsəvvürlərlə eyniləşdirilmişdir.

Hər cür dünyagörüşün fundamental anlayışlarından olan məkan kateqoriyası dünya haqqında fəlsəfi düşüncələrin mərkəzində olmaqla onun uzun sürən inkişafı gedişində işlənmişdir. Fəlsəfi dünyagörüşü maraqlandıran çoxlu məsələləri öz ətrafında birləşdirən insan – dünya problemi, təfəkkürün məkana münasibəti məsələsinin həlli ilə əlaqədar olaraq “məkan” anlayışı və onunla bağlı təlim ətrafında həmişə müzakirələr getmiş və getməkdədir.

İdeal məkan öz formalarının mövcudluğunu müəyyən edir. Məsələn, ideal məkan bir tam kimi özünün müxtəlif formalarını, növlərini doğurur, bundan ötrü səbəblər və əsaslar tələb olunmur. Bəs bir tam kimi ideal məkanın özü necə yaranmışdır? Bu sual cavabsız qalır və deməli, əbədi və sonsuz məkan haqqında tezis sübutsuz qəbul olunan postulativ xarakter daşıyır.

İdeal məkan məhz öz mövcudluğunda heç bir səbəblə şərtlənməyən, özü-özünün səbəbi olan varlıqdan, Allahdan yaranmışdır, onun məkanıdır.

İdeal məkan → məkan → real məkan

Qeyd etmək lazımdır ki, sözün dar mənasında, yəni maddi məkan kimi işlədilən məkanda bəzən iddia edildiyi kimi, heç də material məkan ilə üst-üstə düşmür, çünki yalnız özlüyündə material məkan deyil, eyni zamanda onun atributları olan hərəkət, məkan və zaman, habelə əlaqə və münasibətləri də maddi olub, obyektiv reallıqlar kimi mövcuddur. Buna görə də obyektiv reallıq və maddi məkan anlayışları eynimənalı olub, bir-biri ilə üst-üstə düşür.

Məkan anlayışı dar mənasından başqa, geniş mənasında da işlədilir. Mənaca məkan tək-cə obyektiv-real, yəni maddi olanı deyil, şüur hadisələrini də əhatə edir, çünki onların hər ikisi mövcuddur. Deməli, məkana maddi, obyektiv reallıq da daxildir, yəni maddi reallıqla yanaşı, o, ən coşqun fantaziya, nağıl əsətlərin məhsulları mənəvi məkan kimi mövcud ola bilər. Məkan həm maddi, həm də mənəvi olanı, yaxud obyektiv və subyektiv olanı, reallığı əhatə etməklə onların vəhdəti kimi çıxış edir.

İnsanın dünyada öz yerini müəyyənləşdirməsi mövcudluğunun mahiyyətini və mənasını başa düşməsi üçün mühüm olan məkan haqqında bəhs etdiklərimizdən aydın olur ki, mövcud olub, daha yaxşı yaşamaq uğrunda mübarizəsinin gedişində insanı real aləmin mürəkkəbliyindən, rəngarəngliyindən, onun real hadisə və proseslərində baş çıxarmağ imkan verən anlayışlar sistemində məkan anlayışı və ona yaxın olan “gerçəklik”, “reallıq” anlayışları xüsusi yer tutur.

Məkanın konseptuallaşması rus dilçiliyində də diqqət mərkəzindədir. “Dilin məntiqi təhlili. Məkan dilləri” adlı fundamental əsər rus və digər dillərdə məkan münasibətlərini əks etdirən leksik və qrammatik vasitələr, məkan metaforaların təhlili, müxtəlif müəlliflərin bədii əsərlərində məkan mənzərəsinə həsr olunmuşdur (9). Məkan münasibətləri və obyektlərinin kateqoriyalaşma, konseptuallaşma və verballaşması vasitələrinin öyrənilməsi “məkan” anlayışının müxtəlif linqvo-mədəniyyətlərdə şərhilə bağlıdır. Bununla bağlı, V.A.Pişalnikova qeyd edir: “... məhz dil bu və ya digər etno-mədəni cəmiyyətin mədəniyyət ünsürü kimi assosiasiyalarda aşkar olunan öz mənalar sisteminin köməyi ilə etnik təkrarolunmazlığı əks etdirir” (10, 113). Dilin qavramada rolunu təhlil edən Q.Harman yazır: “Dil koqnitiv elmlərdə vacib rol oynayır, belə ki, fikirləri ötürür” (13, 43).

E.S.Kubryakova məkanın kateqoriyalaşmasını “dünyanın qavranılmasında fundamental sahələrdən biri” hesab edir. İnsan bütöv təşkilinin hissəsi olaraq yerdəyişmədə, eləcə də ona tabe olan obyektlərdə də yerdəyişmədə azaddır (4, 26). O.A.Radçuk və V.K.Aubakirova göstərir ki, “Space” rus və ingilis linqvo-mədəniyyətlərində kazual konsept olaraq, kosmos və informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə yeni məna kəsb edərək dillərin zənginləşməsi funksiyasını yerinə yetirir (11).

Məkan anlayışının mənasını və əhəmiyyətini dərk etmək, onu fundamental fəlsəfi kateqoriya kimi səciyyələndirməkdən ötrü gerçəklik və reallıq anlayışlarını nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu ona görə lazımdır ki, proses və hadisələrin ümumi xarakteristikasının ifadəsi olmaq etibarilə məkan anlayışının məzmunu məhz həmin anlayışlar vasitəsilə konkretləşdirilir. Mövcudluq mənasında işlədilən gerçəklik keçmişdə, indi mövcud olan və gələcəkdə mövcud olaraq bütün şeylərin, hadisələrin, halların məcmusudur.

Spatium addımında ölçülən və yaradılan məkandır (2, 38). Dünyanın dil mənzərələrində insanın məkanı onun ətraf mühiti, atmosferi, coğrafi landşaft, flora və fauna ilə müəyyənləşir. Müəyyən etnosa aidlik insanın etnik məkanıdır. Hər hansı bir etnos üçün məkan coğrafi landşaftla təyin olunur. Q.D.Qaçevun fikrincə, məkanın rus obrazı biristiqamətli sonsuzluq, üfqi hərəkəti özündə təəssüm etdirir (3, 56). Rus dil mənzərəsində məkan kainat sistemində dünya anlayışı ilə assosiasiya olunur. Dünya “yaşanılan məkan” kimi qavranılır. Bununla bağlı, dünyanı görmək, özünü göstərmək, yəni yaşadığı yeri tərk edib digər yerləri, öz etnosu tərəfindən öyrənilməyən yerləri görmək kimi ifadəsi yayılmışdır.

Məkan, daha dəqiq məkan-zaman kontiniumu zamanla sıx bağlıdır. Etnosun yaşadığı ərazi, məkanın qarşılıqlı təsiri etnosun dünyagörüşü, milli xarakterini formalaşmasında böyük rol var, yəni “təfəkkür və psixikanın qurulmasına” təsir edir

⁷ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Nəzəri dilçilik şöbəsinin baş elmi işçisi, f.e.d., dos. ajabova.narmin@gmail.com

(5, 129). Etno-fərqləndirici göstəricilərin (dünyagörüşü, milli mentalitet, mədəniyyət, dil) spesifikləşməsi “məkan həyatı”nın təbiət, coğrafi parametrləri ilə şərtlənir.

Dünya haqqında fəlsəfi fikrin inkişafı gedişində aşkar edildi ki, dünya özünün mövcudluğunda, varlığında yeksins olmayıb rəngarəngdir, yəni o, bütüvlükdə sonsuz, qeyri-keçici və əbədi olduğu halda, onun ayrı-ayrı predmetləri, halları müvəqqəti və keçicidir. Tam kimi bütüvlükdə dünyanın məkanı onda mövcud olan ayrı-ayrı cisimlərin məkanından ayrılmazdır. Burada da məkan probleminin dünyanın vəhdəti məsələsi ilə bağlı ikinci aspekt əmələ gəlir.

Dünya haqqında biliklər insanları belə mühüm nəticəyə gətirir ki, ümumiyyətlə, dünya və onda mövcud olan hər şey konkret nəsillərinin şüurundan əvvəl olmaqla öz müxtəlifliklərinin vəhdətində mövcuddur, bu fikir hər bir adamın, hər bir nəslin şüuru və fəaliyyəti üçün reallıqdır. Bu məkanın fəlsəfi probleminin üçüncü aspektidir.

Koqnitiv dilçilik dili məlumatın ötürülməsi, emalı və təşkili üçün alət kimi qavrayır. Məlumatın mühafizəsi və emalı dil bacarıqlarının müəyyən səciyyələridir. Koqnitiv tədqiqatların başlanmasına baxmayaraq, müasir dilçilik dili ilk növbədə semantik, yəni müəyyən mənaya malik olan kimi qəbul edilir.

Dil aşağıdakı cəhətlərə malikdir: 1) o, perspektivdir; o, əşyaların obyektiv vəziyyətinin əksindən əlavə, bu vəziyyətin tərkib hissəsidir (Vitqentşteyn dil haqqında danışarkən, onu dünyanın mövcudluğu şərti kimi qəbul edir); 2) o, dinamikdir; bizim yaşadığımız dəyişən ətraf aləmin əksi olaraq dildə bizim təcrübəmizi göstərən yeni termin və mənalar yaranır; 3) o, ensiklopedikdir və avtonom deyil, eləcə də sosial və mədənidir və o, digər koqnitiv bacarıqlarla formalaşır; 4) o, istifadə və təcrübə ilə şərlənir (12).

Dilə koqnitiv yanaşma koqnitiv sistemin təşkilində linqvistik faktların əlaqələrinin təhlilini ehtimal edir. Dil faktı koqnitiv modelinin mental, psixoloji, mədəni şərtlənmiş hadisə kimi qurulması ilə şərh olunur. Məkanı təqdim edən leksikanın təsviri konsept anlayışı ilə verilir. “Konsept leksik-semantik paradigmə uyğun dil reallaşmaları ilə ifadə planında göstərilən mədəni verballaşmış mənadır” (1, 47). Konsept dedikdə obyekt haqqında biliklərin məcmusunu özündə əks etdirən, anlayış, obraz, dəyər komponentlərini ehtiva edən leksik ifadə olunmuş çoxölçülü mental, milli spesifik yaranmadır. Biz belə hesab edirik ki, “məkan” konsepti müasir insanın “dünyanın sadələvh mənzərəsi” strukturunda və dil vahidlərinin xüsusiyyətlərində təqdim olunur. “Məkan” konseptinin anlayış komponentlərinin formalaşmasına dünyanın insanla əlaqəsi təsir edir. Konseptin mahiyyət parametrləri məkanın müxtəlif fəlsəfi və fiziki konsepsiyalarında əks olunur.

Məkan anlaşılmasındakı ilk addımlar sonrakı kateqorial təhlil üçün, bir növ, tramplin vəzifəsini yerinə yetirir. Həmin kateqoriyanın köməyi ilə dünyanı mövcudluğu haqqında məsələnin məzmunu açılır:

- a) Dünya vardır və o, sonsuz və keçici olmayan tam kimi mövcuddur.
- b) Məkanı əmələ gətirən maddi və mənəvi olan, fərdlər və cəmiyyət başqa formalarda olsalar da eyni dərəcədə mövcuddurlar.
- c) Dünya özünün mövcudluq formalarının müxtəlifliyində şüurun və konkret fərdlərin, insan nəsillərində əmələ gələn məcmu reallığını əmələ gətirir.

Bütün bunlardan aydın göstərir ki, fəlsəfi məkan kateqoriyası mürəkkəb və kompleks məzmunludur. Onun məzmunu üzərində düşünərkən müəyyən çətinliklər meydana çıxıb bilər. Bu belə bir hal ilə bağlıdır ki, adi həyatda biz insanın, yaxud hər hansı şeyin necəliyini yalnız onun konkret xassələri vasitəsilə bildiyimiz halda, məkanın nə olduğunu bilmək üçün konkret və ümumi xassələrdən danışmalı oluruq.

Dünya “məskən salınmış məkan” kimi, yəni bizim yaşadığımız yer kimi qavranılır. Dünyanın hər bir milli xəritəsi üçün müəyyən etnosun dünyagörüşü və qavrayışını əks etdirən məkan anlayışlarını təyin edən konseptlər dəsti uyğundur. Məsələn, türklər köçəri xalq olduğundan onlar üçün məkan onları əhatə edən ətraf aləmdir. Azərbaycan dil mənzərəsində məkan tamamilə təbiət ilə qarışır, ətraf aləmi qavranılması ilə məkan genişlənir. Məkanı qavrama mənbəsi köçəri və təbiətin bütöv təşkil etdiyi dövrə gedir. Məkan semantikasi dünyanın milli xəritəsinin formalaşmasında vacib əhəmiyyətə malikdir.

Məkanın parametrlərini təsvir etmək üçün linqvo-kulturologiyada binar oppozisiya təhlili üsulu işlənilib hazırlanmışdır (V.V.İvanov, V.N.Toporov, N.İ.Tolskoy). Məkanı nəzərdən keçirmək üçün binarlıq antroposentrik yanaşma ilə müəyyənləşir; o, qnoseoloji və ontoloji olaraq psixofizioloji xüsusiyyətlərlə izah olunur (E.N.Yevtuşenko).

Bütün mövcud olanları əhatə və ifadə edən məkanın və onunla eyni məzmunlu, sinonim olan reallığın müxtəlif növləri vardır:

1) Öz növbəsində təbiətin, habelə onun şeyləri, prosesləri, hallarının məkanına və insanların yaratdığı cisimlərin və proseslərin məkanına bölünən cisimlərin məkanı;

2) Cisimlər aləmində insanın məkanı;

3) Fərdiləşdirilmiş mənəviyyət və obyektivləşdirilmiş mənəviyyətə bölünən idealın məkanı;

4) Fərdi məkana və cəmiyyətin məkanına bölünən sosialın məkanı.

1) Cisimlərin, proseslərin və təbiətin hallarının məkanı.

Məkanın çox geniş olan bu formasını aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

a) Cisimlərin məkanı;

b) Təbii proseslərin məkanı;

c) Bir tam kimi götürülən təbiətin məkanı;

d) Təbiətin müxtəlif hallarının məkanı;

e) İnsanın yaratdığı məkan.

Mənəvi məkan mənəvi şüur proseslərin vəhdəti olub, maddiləşən bilikləri əhatə edir. Məkan formasındakı fərqləri nəzərə almaqla məkanı şərti olaraq iki növə: fərdlərin konkret həyat fəaliyyətlərindən ayrılmaz olan fərdiləşdirilmiş mənəvi məkana və ayrı-ayrı fərdlərdən kənarında mövcud ola bilən obyektləşdirilmiş mənəvi məkana bölmək olar.

Birinci növ, yəni fərdiləşdirilmiş mənəvi məkan hər şeydən əvvəl, fərdin şüurunu özünə daxil edir; sonuncusu fərd ilə birlikdə doğur, yaşayır və mədəniyyətinin yaddaşında bəşəriyyətin yaddaşında həkk olunmuş xüsusi kod kimi verilmişdir.

Obyektivləşdirilmiş mənəvi məkan fərdi formalar çərçivəsində, hər şeydən əvvəl də əmələ gəlir. Obyektivləşdirilmiş mənəvi məkan maddiləşir və fərdiləşdirilmiş mənəvi varlıq kimi o da sözlərdə, səslərdə, təbii və süni dil işarələrində təcəssüm tapır. Obyektivləşdirilmiş mənəvi məkan, məsələn, ideyalar aləmi, müstəqillik kəsb etsə də bu heç də mənəvi məkanın təbiət və insan varlığı əsasında, onların inikaslari ilə yaranmışdır və son nəticədə onlarla şərtlənir. Mənəvi varlığın xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, o, sosial məkanda və tam zamanda sərbəst yerdəyişməyə qabildir. Sosial məkan cəmiyyətdə və tarixi prosesdə insanın məkanına və bir tam kimi götürülən cəmiyyətin məkanına ayrılır.

Sosial məkan anlayışının məzmununu açmaq üçün nəzərə alınmalıdır ki, məkan maddi və ideal məkana bölünür. Həmin anlayışların ifadə etdiyi maddi və mənəvi, yaxud cəmiyyətin maddi və mənəvi həyatı bir-birindən alışı olmayan, müstəqil və paralel inkişaf edən tərəflər olmayıb, cəmiyyət həyatının dialektik vəhdətdə olub, bir-birinə qarşılıqlı nüfuz edən tərəfləridir (6).

Sosial məkanın mahiyyətinin açılmasına keçməmişdən əvvəl bundan ötrü vacib olan belə bir halı qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə, məkan anlayışı da sözün dar və geniş mənalarında işlədilir. Bunu nəzərə almayan bir çox müəlliflər onun dar mənasından çıxış edərək, ictimai məkan dedikdə uzun illər boyu onu cəmiyyətin maddi həyatı kimi başa düşərək ictimai məkanın mühüm sahəsi olan ictimai şüura, yaxud cəmiyyətin mənəvi həyatını istər-istəməz ondan kənarında qoymuşdur.

Sosial obyektiv reallıq xalis obyektiv deyildir. O, obyektiv və subyektiv olanın vəhdətidir. Başqa cür desək, o, akademik T.O.Oyzermanın adlandırdığı kimi, “subyekt-obyekt reallığıdır”. Cəmiyyətə tətbiqən obyektiv reallıq kimi götürülən sosial, yaxud ictimai məkanın, cəmiyyətin maddi həyatının obyektiv reallığı təbiətin obyektiv reallığından fərqlənir. Təbiətin məkanı subyektiv məkandan – insandan, onun şüurundan xaricdə, ondan asılı olmadan mövcuddur, çünki ictimai məkan onun məkanına daxilən xas olan şüura malik məkanların məkanı olub, onun mühüm məzmununu təşkil edir. Ümumiyyətlə, məkan təbii və ictimai məkana, ictimai məkan da öz növbəsində maddi və mənəvi məkana bölünür. Coğrafi mühit cəmiyyətin maddi həyat şəraiti vasitəsilə ictimai məkan anlayışına ona görə daxil olur ki, onsuz ümumiyyətlə, heç bir ictimai məkanın mövcudluğu və inkişafı mümkün deyildir.

“Məkan” konseptini təhlil edərkən, onu mədəni universali kimi qəbul edirik, belə ki, o, bizi əhatə edən obyektiv gerçəkliyin insan tərəfindən qavranılmasında əsas rol oynayaraq insan dünyagörüşünü əks etdirir. Məkanın anlanması və qavranılması müəyyən dövrdə formalaşan dünyagörüşündən, sosial şərtlər, material və mənəvi dəyərlər, hüquq münasibətlərdən və dindən asılıdır. Bütün bunlar öz əksini tapır (7). Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, “məkan” konsepti milli spesifik və tarixi şərtlənmiş universali kimi qəbul edilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Воркачев С.Г. Концепт счастья: понятийный и образный компоненты // ИАН СЛЯ. - 2001. - т. 60. - № 6. - с. 47-58
2. Выготский Л. С. Мышление и речь // Выготский Л. С. Собр. соч. в 6-ти томах. М. 1982. -Т.2.
3. Гачев Г.Д. Национальные образы мира: курс лекций / Г.Д.Гачев.М.: Академия, 1998
4. Гуревич, А.Я. Категории средневековой культуры / А.Я.Гуревич. М.: Искусство, 1984
5. Голубкова, Е.Е. Категория движения в современном английском языке и способы ее модификации (фразовые глаголы): дис. доктора филол. наук. М. 2002
6. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. М., 1982
7. Кошкина Е. Развитие способов вербализации концепта «Пространства» в диахронии (на материале немецкого языка). автореф. канд.дисс. Москва. 2008
8. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Изв. РАН СЛЯ 1993, №1. - с. 3-9
9. Логический анализ языка. Языки пространств / отв. ред. Н.Д. Арутюнова, И.Б. Левонтина. М.: Языки русской культуры, 2000. 448 с.
10. Пищальникова В.А. История и теория психолингвистики: Курс лекций. Ч. 2. Этнопсихолингвистика. – М.: Московский государственный лингвистический университет, 2007. – 228 с.
11. Радчук О.А., Аубакирова В.К. Лингвокультурные концепты слов “space” и «пространство» в английском и русском языках. Philology. 2020. № 6 (30), с. 64-68
12. Geeraerts D. (ed.): Cognitive Linguistics: Basic Readings. Берлин, Нью-Йорк: Mouton de Gruyter. 2006, стр. 1–29
13. Harman G. Cognitive science. The making of cognitive Science: Essays in honour of George Miller. Ed.by W. Hirst. Cambridge. 1988

Açar sözlər: dünya, konsept, koqnitiv model, əlaqə, obyektiv reallıq

Ключевые слова: мир, концепт, когнитивная модель, связь, объективная реальность

Keywords: world, concept, cognitive model, connection, objective reality

Space as a concept Summary

The concept of space is an interesting object to study. Since the concepts of space and time belong to the main categories of being, they are considered as the main forms of the existence of matter. Many works of representatives of German classical philosophy are devoted to this theme. In their works, space is considered as an ideal essence, being, space and time as forms of contemplation. On the other hand, most Russian linguo-conceptologists classify space and time as universal concepts.

German philosophers developed the doctrine of abstract space, and in the works of Russian philosophers one can see an emotional attitude to space and formulate the idea of the influence of large spaces on the Russian mentality. The theme of spatial infinity is one of the structure-forming elements of Russian culture.

Пространства как концепт

Резюме

Концепт пространства - интересный объект для изучения. Поскольку понятия пространства и времени относятся к основным категориям бытия, они рассматриваются как основные формы существования материи. Этой теме посвящены многие произведения представителей немецкой классической философии. В их работах пространство рассматривается как идеальная сущность, бытие, пространство и время как формы созерцания. С другой стороны, большинство российских лингвоконцептологов относят пространство и время к универсальным понятиям.

Немецкие философы разработали учение об абстрактном пространстве, а в трудах русских философов прослеживается эмоциональное отношение к пространству и формулируется идея влияния больших пространств на российский менталитет. Тема пространственной бесконечности - один из структурообразующих элементов русской культуры.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva